

ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

Οί πληροφορίες πού έχουμε για τήν ἐκκλησία τῆς Κρήτης κατά τή βυζαντινή περίοδο, πρὶν ἀπὸ τὴν Ἐνετοκρατία, εἶναι σποραδικές καὶ πενιχρές, τόσο σχετικὰ μὲ τὴν ἐσωτερικὴ τῆς ἱστορία, ὅσο καὶ ἀναφορικὰ μὲ τὰ προσωπογραφικὰ καὶ χρονολογικὰ ζητήματα τῶν Κρητῶν ἱεραρχῶν. Ὡστόσο, ἐργασίες καὶ ἐρευνες διαφόρων μελετητῶν, ὅπως τοῦ Ν. Β. Τωμαδάκη, κατὰ κύριο λόγο, τοῦ π. V. Laurent καὶ ἄλλων, ἔχουν διευρύνει καὶ προαγάγει τὴ γνώση μας σὲ πολλὰ σκοτεινὰ σημεῖα. Τὸ σημεῖωμα αὐτὸ ἔρχεται ἀπλῶς νὰ προσθέσει μιὰ χρονολογικὴ παρατήρηση σὲ ἕνα ἐλάχιστα γνωστὸ μητροπολίτη τῆς Κρήτης.

Στὸ συνοδικὸ τῆς Συβρίτου, πού ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν π. V. Laurent¹, ἡ μνημόνευση τῶν νεκρῶν «μητροπολιτῶν καὶ ἀρχιεπισκόπων Κρήτης» περιλαμβάνει καὶ τρεῖς πού φέρουν τὸ ὄνομα Ἰωάννης. Σχετικὰ μὲ τοὺς δύο πρώτους (ὑπ' ἀρ. 1 καὶ 2) δὲν ἔχουμε καμιὰ πληροφορία. Γιὰ τὸν τρίτο (ὑπ' ἀρ. 8)² ὁ ἐκδότης περιορίζεται νὰ ἀναφέρει ὅτι πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ περὶ τὸ 1100 ἢ λίγο πρὶν³. Ὁ Ν. Β. Τωμαδάκης δὲν ἀναφέρει τίποτε γιὰ τὸ μητροπολίτη αὐτόν, μολονότι σχολιάζει ἄλλους ἀναφερόμενους στὸ συνοδικὸ τῆς Συβρίτου⁴.

Ἡ τοποθέτηση τοῦ Ἰωάννη αὐτοῦ ἀπὸ τὸν Laurent περὶ τὸ 1100 στηρίχθηκε σὲ μιὰ συνοδικὴ ἀπόφαση τοῦ πατριάρχη Κωνσταντινούπολης Λουκά Χρυσοβέργη (1157-1169/70), πού ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν Θ. Οὐσπένσκη⁵. Ἡ μελέτη τοῦ ἴδιου αὐτοῦ κειμένου ἐπιτρέπει ἴσως ἕνα ἀκριβέστερο προσδιορισμὸ τῆς ἐποχῆς κατὰ τὴν ὁποία ὁ Ἰωάννης αὐτὸς βρισκόταν σὲ δράση ὡς μητροπολίτης Κρήτης.

Ἡ συνοδικὴ πράξις τοῦ πατριάρχη Λουκά, πού φέρει ἡμερομηνία 10

1. Le synodicon de Sybrita et les métropolités de Crète aux X-XII siècles, *Échos d' Orient*, 36 (1933), σ. 385-412.

2. "Ο.π., σ. 396.

3. "Ο.π., σ. 412.

4. Ἡ Ἀποστολικὴ Ἐκκλησία τῆς Κρήτης κατὰ τοὺς αἰ. Η'-ΙΓ' καὶ ὁ τίτλος τοῦ προκαθημένου αὐτῆς, *ΕΕΒΣ*, 24 (1954), σ. 67-107, ἰδιαιτέρως σ. 76-77.

5. Πράξεις καὶ διατάξεις τοπικῶν συνόδων τῆς Κωνσταντινούπολης (ρωσικά), *Изв. Руск. Arch. Inst. Konst.*, 5 (1900), σ. 30-41.

Φεβρουαρίου ἰνδικτιῶνος ιβ' (1164)¹, ἀφορᾷ δύο ἐρωτήματα πού ἔθεσε ὁ μητροπολίτης Ἑρακλείας Μιχαὴλ ἀναφορικά με τὰ ἐκκλησιαστικά ἐνθύρια καὶ αὐτούργια². Σχετικά με τὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ ἐρωτήματά του ὁ Ἑρακλείας ἀπεδίδωκε δὲ καὶ ἴσον συνοδικοῦ σημειώματος καὶ πρᾶξιν ἔγγραφον³ πού ἀφοροῦσαν παρόμοιες ὑποθέσεις καὶ ἀποτελοῦσαν, δηλαδή, κατὰ κάποιον τρόπο ἤδη νομολογία καὶ δεδικασμένο. Αὐτὰ τὰ συνοδευτικά ἔγγραφα πού διαβιβάστηκαν στὴ συνεδρίαση προσαρτήθηκαν στὴν ἀπόφαση τοῦ πατριάρχου Λουκᾶ ὡς συνημμένα, καὶ ἀπὸ αὐτὰ μᾶς ἐνδιαφέρει τὸ πρῶτο.

Πρόκειται γιὰ συνοδικὸ σημείωμα τοῦ πατριάρχου Νικολάου Γραμματικοῦ (1084-1111), πού ἐκδόθηκε «μηνὶ ἀπριλλίῳ κ' ἰνδικτιῶνος ιβ'»⁴ με ἀφορμὴ ἐρώτημα τοῦ μητροπολίτη Ἀθηνῶν Νικήτα ἀναφορικά με τὴ διαχείριση τῆς κτηματικῆς περιουσίας τῆς μητρόπολης Ἀθηνῶν ἀπὸ τὸν προκάτοχό του. Μέσα σὲ αὐτὸ τὸ συνοδικὸ σημείωμα βρίσκεται ἡ ἀναφορὰ στὸν Ἰωάννη Κρήτης: «ὡς ἐπεὶ συνοδικὰ σημειώματα πρὸ καιροῦ τινος ἐκτέθειντο ἐξ ἀναφορᾶς τῶν θεοφιλεστάτων μητροπολιτῶν τοῦ τε Κρήτης Ἰωάννου καὶ τοῦ Μυτιλήνης Νικήτα περὶ τινων ἀναγκαίων ὑποθέσεων τῶν ὑπ' αὐτοὺς ἐκκλησιῶν...»⁵. Τοῦ συνοδικοῦ ὅμως αὐτοῦ σημειώματος τοῦ πατριάρχου Νικολάου δὲν παρουσιάζεται τὸ πρωτότυπο ἀλλὰ ἐπίσημα ἐπικυρωμένο ἀντίγραφο, ὅπως διαβάζουμε στὸ τέλος: «Ταῦτα ἀπὸ τῶν ἐναποκειμένων τῶ δ' ἀγίῳ σεκρέτῳ τοῦ χαρτοφυλακίου συνοδικῶν σημειωμάτων παρεκβληθέντα καὶ τῇ ὑπογραφῇ καὶ σφραγίδι Πέτρου τοῦ τιμιωτάτου μεγάλου ἀρχidiaκόνου καὶ χαρτοφύλακος τῆς ἀγιωτάτης τοῦ Θεοῦ μεγάλης ἐκκλησίας... συνήθως πισωθέντα ἐπεδόθη μηνὶ ὀκτωβρίῳ ἰνδικτιῶνος ιε' ἔτους ςχιε'» (1106)⁶.

Στηριγμένοι στὴ χρονολογία 1106 τοῦ ἐπίσημου ἀντιγράφου καὶ θεωρώντας ὅτι τὸ πρωτότυπο θὰ ἐκδόθηκε λίγο πρὶν, ὁ μὲν Laurent τοποθετεῖ τὸν Ἰωάννη Κρήτης «preu avant 1100», ὁ δὲ Dölger χρονολογεῖ τὶς ἀναφερόμενες σὲ αὐτὸ αὐτοκρατορικὲς πράξεις «kurtz von Oct. 1106»⁷. Ὡστόσο, ἡ χρονολογία ἀπολύσεως τοῦ πρωτοτύπου δίνεται ἀκριβῶς ἀπὸ τὸν

1. Πρβλ. Grumel, *Regestes*, ἀρ. 1055.

2. Γιὰ τὴ σημασία τοῦ ὅρου «αὐτούργια» βλ. τὰ σχόλια τοῦ Βαλασαμῶνα στὸν 12ο κανόνα τῆς Ζ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου: Ράλλη-Ποτλῆ, *Σύνταγμα*, II, σ. 592-611. Πρβλ. N. Svoronos, *Les privilèges de l'Église à l'époque des Comnènes: un rescrit inédit de Manuel I Comnène*, *Travaux et Mémoires*, 1 (1965), σ. 329 σημ. 22, ὅπου καὶ ἐκτενέστερη βιβλιογραφία, καὶ σ. 346 σημ. 103 γιὰ τὴ συγκεκριμένη πράξη τοῦ πατριάρχου Λουκᾶ Χρυσοβέργη.

3. Θ. Οὐσπένσκη, *δ.π.*, σ. 3012-311.

4. *Ο.π.*, σ. 3215. Πρβλ. Grumel, *δ.π.*, ἀρ. 952.

5. *Ο.π.*, σ. 4012-15.

6. *Ο.π.*, σ. 417-13.

7. *Regesten*, ἀρ. 1232.

Grumel¹: ὁ Ἀπρίλιος τῆς 12ης ἰνδικτιώνας παρουσιάζεται δύο φορές στή διάρκεια τῆς πατριαρχίας τοῦ Νικολάου Γραμματικοῦ, τὸ 1089 καὶ τὸ 1104. Ἀλλὰ ἐπειδὴ ὁ μητροπολίτης Ἀθηνῶν Νικήτας πέθανε τὸ 1103², προφανῶς τὸ ἔγγραφο ἀπολύθηκε τὸ 1089. Συνεπῶς τὰ συνοδικὰ σημειώματα πού ζήτησαν καὶ ἔλαβαν οἱ μητροπολίτες Κρήτης καὶ Μυτιλήνης, τὰ μνημονεύμενα στὴν ἀπόφαση αὐτῆ τοῦ Νικολάου Γραμματικοῦ, πρέπει νὰ ἐκδόθηκαν πρὶν ἀπὸ τὸ 1089.

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὁ V. Laurent, συνδέοντας τὸν Κρήτης Ἰωάννη μὲ τὸν συναναφερόμενο Μυτιλήνης Νικήτα, τὸν ὁποῖο συναντοῦμε τὸ 1086³, ὑπέθεσε ὅτι ὁ Ἰωάννης πρέπει νὰ ἔδρασε πιδὸ πολὺ στὸν ἐνδέκατο παρὰ στὸν δωδέκατο αἰῶνα⁴. Δὲν προχώρησε ὅμως περισσότερο τὴν ὑπόθεση αὐτή. Ὡστόσο, μιὰ προσεκτικὴ ἀνάγνωση τοῦ συνοδικοῦ σημειώματος τοῦ Νικολάου Γραμματικοῦ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ προσδιορίσουμε ὅτι ὁ Ἰωάννης ἦταν ἤδη μητροπολίτης Κρήτης πρὶν ἀπὸ τὸ 1084. Τὸ σχετικὸ χωρίο, μέρος τοῦ ὁποῖου ἤδη παρατέθηκε πιδὸ πάνω, εἶναι εὐγλωττο: «ὡς ἐπεὶ συνοδικὰ σημειώματα πρὸ καιροῦ τινος ἐκτέθειντο ἐξ ἀναφορᾶς τῶν θεοφιλεστάτων μητροπολιτῶν τοῦ τε Κρήτης Ἰωάννου καὶ τοῦ Μυτιλήνης Νικήτα... ὠρίσθη καὶ παρ' ἡμῶν» (sc. τοῦ πατριάρχου Νικολάου) ταῦτα κρατεῖν»⁵. Ἡ φράση ὅμως «καὶ παρ' ἡμῶν» ἔχει ἔννοια μόνο ἂν τὰ προαναφερθέντα συνοδικὰ σημειώματα ἐκδόθηκαν ὄχι ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν Νικόλαο, ἀλλὰ ἀπὸ κάποιον προηγούμενο πατριάρχη. Γνωρίζοντας λοιπὸν ὅτι ὁ Νικόλαος Γραμματικὸς ἀνῆλθε στὸ ἀξίωμα τὸ 1084, συμπεραίνουμε ὅτι τὰ συνοδικὰ σημειώματα πού ζήτησαν καὶ ἔλαβαν οἱ μητροπολίτες Κρήτης Ἰωάννης καὶ Μυτιλήνης Νικήτας πρέπει νὰ ἐκδόθηκαν πρὶν ἀπὸ τὸ ἔτος αὐτό, πού ἔτσι ἀποτελεῖ μιὰ πρώτη σαφὴ χρονολογικὴ ἐνδειξη γιὰ τὴ δράση τοῦ Κρήτης.

Ὁ τρόπος ἐξάλλου πού γίνεται ἡ ἀναφορὰ στοὺς δύο μητροπολίτες στὴν ἀπόφαση τοῦ πατριάρχου Νικολάου ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσουμε, πέρα ἀπὸ τὸ ὅτι οἱ δύο αὐτοὶ ἱεράρχες ἦταν σύγχρονοι, καὶ ὅτι κατὰ τὴ στιγμή πού ἐκδόθηκε ἡ ἀπόφαση τὸ 1089 καὶ οἱ δύο τοὺς βρίσκονταν στὴ ζωὴ. Ἄν ἡ ὑπόθεση αὐτὴ ἀληθεύει, τότε ἔχουμε ἓνα δεύτερο χρονολογικὸ ὄριο γιὰ τὴ δράση τοῦ Κρήτης. Μποροῦμε δηλαδὴ νὰ ποῦμε, σύμφωνα μὲ τὰ πιδὸ πάνω, πὼς ὁ ἐλάχιστος γνωστός αὐτὸς ἱεράρχης τῆς Κρήτης κατεῖχε τὸ ἀξίωμά του ὁπωσδήποτε πρὶν ἀπὸ τὸ 1084 καὶ τουλάχιστο ὡς τὸ 1089, ἔτος κατὰ τὸ ὁποῖο ἐκδόθηκε

1. Ὁ.π., ἀρ. 952.

2. *Corpus Inscr. Graec.*, τ. IV, ἀρ. 9368. Πρβλ. Ἀ. Κ. Ὀρλάνδου - Λ. Βρανούση, *Τὰ χαράγματα τοῦ Παρθενῶνος*, Ἀθῆναι 1973, σ. 52-53 ἀρ. 62 καὶ σ. 176 ἀρ. 222.

3. B. de Montfaucon, *Bibliotheca Coisliniana*, 1715, σελ. 104.

4. Ὁ.π., σ. 400.

5. Θ. Οὐσπένσκη, *δ.π.*, σ. 4012-416.

τὸ ἐν λόγῳ συνοδικὸ σημεῖωμα τοῦ πατριάρχου Νικολάου¹.

Δὲ θὰ ἦταν, ἐπίσης, χωρὶς ἐνδιαφέρον νὰ γνωρίζουμε τὸ περιεχόμενο αὐτῶν τῶν συνοδικῶν σημειωμάτων πού ἐκδόθηκαν γιὰ λογαριασμὸ τῆς μητροπόλεως Κρήτης. Δυστυχῶς πάνω στὸ θέμα αὐτὸ δὲν ἔχουμε καμιὰ πληροφορία. Εἶναι ὅμως ἕως θεμιτὸ νὰ θεωρήσουμε πὼς θὰ εἶχαν περιεχόμενο σχετικὸ μὲ τὰ ἐρωτήματα πού θέτει ὁ μητροπολίτης Ἀθηνῶν Νικήτας καὶ τὶς λύσεις πού δίνει ὁ πατριάρχης Νικόλαος, ἀφοῦ παρατίθενται προφανῶς ὡς ἀποφάσεις μὲ συγγενικὸ περιεχόμενο. Συμβαίνει οἱ ἀποφάσεις αὐτὲς τοῦ Νικολάου Γραμματικοῦ νὰ εἶναι πολὺ γνωστές, ὅπως καὶ ἄλλες σχετικὲς πού ἐκδόθηκαν ἀπὸ τὸν ἴδιο. Ἀφοροῦν ἀπὸ τῆ μιὰ μεριά τὰ αὐτούργια τῆς μητροπόλεως καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη τὸ γνωστὸ θεσμὸ τῆς χαριστικῆς⁴. Μποροῦμε συνεπῶς νὰ υποθέσουμε μὲ ἀρκετὴ πιθανότητα πὼς παρόμοια προβλήματα καταπατήσεων καὶ κακῆς ἐκμετάλλευσης ἐκκλησιαστικῶν κτημάτων καθὼς καὶ καταχρήσεων ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν χαριστικαρίων ἀντιμετώπιζε καὶ ἡ μητρόπολις τῆς Κρήτης αὐτὴ τὴν ἐποχὴ. Ἄν πραγματικὰ συνέβαινε κάτι τέτοιο, θὰ ἦταν ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρον κυρίως ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς χαριστικῆς, γιὰ τὴν ἡ παλαιότερη — ἂν ὄχι ἡ μόνη — πληροφορία, ὅσο κι ἂν εἶναι ἕμμεση, γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ θεσμοῦ αὐτοῦ, κυρίως ὅσον ἀφορᾷ τὴν παραχώρηση μοναστηριῶν σὲ ἰδιῶτες στὴν περιοχὴ τῆς Κρήτης τὴν ἐποχὴ πού ὁ θεσμὸς φτάνει στὴ μεγαλύτερη ἀκμὴ του (β' μισὸ τοῦ 11ου αἰ.)³. Ἡ μόνη παρόμοια περίπτωση πού μᾶς εἶναι γνωστὴ στὴν Κρήτη προέρχεται ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 12ου αἰῶνα, ὅταν μοναστήρι τοῦ ἁγίου Νικολάου στὴν τοποθεσία τοῦ Ψυχροῦ παραχωρεῖται σὲ ἰδιώτη «εἰς λόγον ἐφορείας», καὶ πάλι ὄχι ἀπὸ τὸ μητροπολίτη ἀλλὰ ἀπὸ τὸ δούκα τῆς Κρήτης⁴.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗΣ

1. Τὸ ἴδιο βέβαια ἰσχύει καὶ γιὰ τὸν Μυτιλήνης Νικήτα, τοῦ ὁποῦ ἡ μόνη γνωστὴ μνεία, ἀπὸ ὅσο μπόρεσα νὰ ἐξακριβώσω, γίνεται κατὰ τὴν καταδίκη τοῦ μητροπολίτη Χαλκηδόνος Μιχαήλ· βλ. πρὸ πάνω σ. 39 σημ. 3. Δὲ γνωρίζω πού στηρίχθηκε ὁ Ἐμμ. Κωνσταντινίδης, *Θ.Η.Ε.*, τ. 9, Ἀθῆνα 1966, στ. 272 γιὰ τὴ χρονολογία 1082/84 πού ἀναφέρει.

2. Ἀπὸ τὴν πολὺ πλούσια βιβλιογραφία γύρω ἀπὸ τὸ θέμα αὐτό, ἐντελῶς ἐνδεικτικὰ ἀναφέρω τὴ λεπτομερειακὴ ἐργασία τοῦ E. Hermann, *Ricerche sulle istituzioni monastiche bizantine. Typika, ktetorika, caristicari e monasteri «liberi»*, *Or. Chr. Per.* VI (1940), σ. 295-375. Βλ. ἐπίσης H. Ahrweiler, *Charisticariat et autres formes d'attribution des fondations pieuses aux X-XI siècles*, *Zbornik Radova Biz. Inst.*, 1967, σ. 1-27. Εἰδικὰ γιὰ τὰ μέτρα τοῦ Ἀλεξίου Α' σὲ συνεργασία μὲ τὸν πατριάρχου Νικόλαο Γραμματικὸ βλ. J. Darrouzès, *Dossier sur le charisticariat*, «*Πολυχρόμιον*». *Festschrift für F. Dölger*, Μόναχο 1966, σ. 150-165.

3. Πρβλ. H. Ahrweiler, *ὁ.π.*, σ. 20.

4. Ἔρα Βρανούση, *Ἐγγραφα Πάτμου. Α' Αὐτοκρατορικά*, Ἀθῆνα 1980, ἀρ. 21. Πρβλ. Ν. Οἰκονομίδη, Ἡ διανομὴ τῶν βασιλικῶν «ἐπισκέψεων» τῆς Κρήτης (1170-1171) καὶ ἡ δημοσιονομικὴ πολιτικὴ τοῦ Μανουὴλ Α' Κομνηνοῦ, *Πεπραγμένα Β' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου*, τ. Γ', Ἀθῆνα 1968, σ. 200-201. Γιὰ τὸ ὅτι ἡ παράδοση «εἰς ἐφορείαν» δὲν ἦταν ἀκριβῶς χαριστικὴ βλ. H. Ahrweiler, *ὁ.π.*, σ. 11.